

VOIGT VILMOS

TÖPRENGÉSEK – A MAGYAR HONFOGLALÁSRÓL ÉS A MAGYAR FOLKLÓRRÓL

*Most elhunyt barátom, a magyar
költészet finnugor távlatait kutató
Domokos Péter emlékére*

Aminthogy magam is többször és régóta foglalkozhattam már mindkét témával,¹ most csupán néhány általános szempontot és tanulságot említek. Annál inkább, mivel a honfoglalás-jubileumi esztendő (1996) és a Szent István-jubileum (2000) alkalmával fontos kiállítások, konferenciák, kiadványok stb. születtek meg, és ekkor is, azóta is olyan új adatokat mutattak fel, amelyek pontos összegezése évek munkáját és nagyobb terjedelmet igényelne. A magyar őstörténet tudományos kutatása napjainkban fénykorát éri – külön akadémiai kutatóprogram szerveződött e köré – nyilván egy jellegzetes társadalmi igényt kielégítendő. Éppen ezért van szükség egyszerű és egyszerűsítő – ám szaktudományos – áttekintésekre is.

A mostanihoz hasonló áttekintések két (sőt három) megoldást követhetnek. Lehetséges egy szak tárgyi (*Realenzyklopädie*) jellegű összegezés, amelyben minden adat egy helyen van, címszerű, legtöbbször ábécérendbe rendszerezett formában. Itt meg lehet tudni, milyen volt a lakóhely, a viselet, milyen betegségek tüneteit vehetjük észre a csontvázakon. Főként németek hoztak létre ilyen, kiváló sokkötetes műveket, ám nálunk több terv ellenére pontosan ilyen munka eddig nem készült el.² Lehetséges továbbá egy többé-kevésbé tüzetes tudománytörténeti szemle, amely azt mutatja be: ki mikor mit tekintett honfoglalás kori folklórunk bizonyos tényének. Ilyen jellegű tanul-

A honfoglalás kori magyar folklór értelmezése nemcsak nemzeti feladat – hanem igazán érdekes téma, európai távlatban is. Nem szabad légvárakat építeni, fel kell vetni a forrásaink korlátozott voltából következő nehézségeket is.

mányokról tudunk³ – noha végleges, teljes, vagy máig eljutó változatuk sem készült el. Végül – harmadik megoldásként – néhány igazán lényeges problémát is bemutat-
hatunk. Most erre teszek kísérletet.

Annál szívesebben adom ezt elő nem szűkebb szakmai közönség számára, mivel a vitatott vagy vitatható felfogások megvitatása először ugyan a magyar folklorisztika (és néprajz) szorosabban körülhatárolható szakközegében kell hogy lebonyolódjon. Ám ezt követően érdemes szélesebb körben (mondjuk történészek, őstörténészek, vallástörténészek társaságában) ismét visszatérni rájuk, és a biztosnak vehető tényeket kell az érdeklődők széles köre elé tárni. Magam egy fontos kérdés, a (magyar) „ősvallás” vizsgálatát tekintetem át⁴ ilyen felfogásban. Korábban egy hasonlóan fontos téma, a „magyar ősköltészet” bemutatását kíséreltem meg, és noha ezt kihagyták a nyolckötetes akadémiai kézikönyv (*Magyar néprajz*) megfelelő részéből,⁵ azért felfogásomat mégis ismertnek kellett feltételeznem. Természetesen inkább egy szakmai rendezvényen lehet kritikai észrevételeket tenni, viszontválaszokat megfogalmazni, és bizonyos tényeket évek vagy akár évtizedek múltán is figyelembe lehet, sőt kell is venni. „Honfoglalás kori folklórunk” kutatói (noha *avant les lettres* – azaz magának a fogalomnak a kifejlesztése előtt) az utóbbi két évszázad (!) során olyan sok értékes megfigyelésre, következtetésre jutottak – nemcsak azóta meghaladott téves ötletekre! Természetesen most nem polémiát kívánok folytatni, inkább egy remélhető összegzés kereteire rámutatni.

Ha egyszer majd elkészül a magyar folklór kézikönyve – ebben lesz helye e témakör tüzetes kifejtésének. És amiképp a korábbi magyarságtudományi kézikönyvek is egy-egy generáció és ideológia szemléletét igazán sarkítottan képviselték – ez a sorozat sosem fog megszakadni. Magyar folklorisztikánkat sosem érhetette az a vád, hogy ne si-etett volna őstörténeti, honfoglalás kori, középkori stb. következtetéseket levonni a 19. század második felétől elkezdődő néprajzi gyűjtések adataiból.⁶ Pedig a magyar történelem korai korszakainak oly fontos „komplex” kutatása nem is egyszerű dolog. Nyilvánvaló tény, hogy egy folklorista érvelése – mondjuk – honfoglalás kori hiedelmeinket illetően (pl. hogy egyáltalán volt-e e korban magyar „táltos” vagy „halottlátó”⁷) körülbelül ugyanannyira érvényes, mintha egy régész a székely népmesekötetek illusztrációit (pl. égig érő fa, hétsingszakállú törpe, csillagszemű juhász stb.) fedezné fel a honfoglalás kori lovak és emberek felövedzését díszítő fémvereteken⁸.

A továbbjutás érdekében első megjegyzésem a „terminológiára” vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy néhány közhasznált szinonima csak közel áll egymáshoz, ám mégis különbözik, és irányultságában is másfelé-másfelé mutat. A „honfoglalás kori költészet” más, mint az „ősköltészet”. A „néphit” megint más, mint a „népi vallásosság” vagy éppen „a honfoglalás kori magyarok vallásai”. Mindez ugyan köztudott lehetne nálunk, mégis eléggé összevissza szokás e fogalmakat kezelni, még egyetlen szerző, sőt egyetlen tanulmány esetében is.

Gondolom, nem kell illusztráló példákat idézni. Minden egyéb érdeme ellenére is a terminológiát illetően semmilyen ilyen egyeztetés nem történt a *Magyar néprajz* akadémiai kézikönyv kötetei között (még az egyes köteteken belül sem). Például a *Néphit. népi vallásosság* kötet címe ezt a (történetileg, társadalmilag nálunk teljesen indokolt) sorrendet adja. Ám magában a kötetben⁹ – bizarr módon – a „népi vallásosság” előbb jön, mint a „néphit – népi tudás” fejezet. Vagyis ily módon előbb olvasható a „magyar katolikus múlt” (a 332. laptól), mint az „ősvallás” (az 502. laptól). Arról már nem is beszéllek, hogy a katolikusok „vallásos életének néprajza” van (a 331. lapon), a görög katolikusoknak csak „vallási néprajza” (a 425. lapon), a protestánsoknak „egyházas szokásai és magatartásformái” (a 443. lapon), a protestáns kisegyházaknak viszont „népi vallásossága” (a 482. lapon) van. Itt nem az egyes részfejezetek szerzői a hibásak. Úgy látszik, a nem működő szerkesztő(k) nem tudta(k): mit minek nevezzenek.

Persze e terminológiai és fogalmi zűrzavarhoz ellentétesként megfogalmazható, miszerint mindez nem probléma, mivel van nekünk egy ötkötetes *Magyar néprajzi lexikonunk*, több mint ötezer címszóval, ráadásul a mű a 20. század nyolcvanas éveit tükrözi, sőt azon nemzedékek alakították ki, akiknek az említett akadémiai kézikönyvben is döntő szavuk volt.¹⁰ Ez a munka máig a legterjedelmesebb európai néprajzi lexikon – páratlan tudományos teljesítmény. Mindenki szerepet kaphatott benne, aki a megírás idején tollat ragadhatott. Csak éppen az egyesítő és terminológiai koherencia párolgott el valahol. Hogy csak a fentebb említett fogalmak közül szemelgesünk, van e kötetekben címszó a következőkről: *népi hitvilág*, *népi vallásosság* (de „néphit” címszó nincs), a „vallás-” kezdetű címszók hiányoznak (itt csak utalás van a „népi vallásosság” címszóra), és „ősköltészet” címszó sincs (sajnos/természetesen). Nincs „ősvallás” címszó sem, ám itt az *ősvallás kutatása* címszóban mégsem tudománytörténetet, hanem egy minden dokumentálás nélküli deskripciót is találunk,¹¹ amelyben ilyen megfogalmazások követik egymást: „Az bizonyíthatónak tűnik, hogy sámánjaik voltak, a világkép és kozmogónia azonban csak kikövetkeztetett”; „...akkikkel rokonnépeink sámánjainak a magyar megfelelői, a táltosok”... Aki „ekkor sajátos öltözetben (agancsos vagy tollas fejviseletben) egyfenekű dobot verve idéző énekeket improvizált, amelyeknek »haj, regő rejtem« ('haj [szellemeket hívó noszogató szó], révüléssel révülök’) refrén az egyetlen állandó soruk. A szellemek segítségével gyógyított és meg tudta mondani a térben és időben távoli dolgokat.” A kérdés legkiválóbb akkori szakértője, Diószegi Vilmos által írott címszó nemhogy eligazítana, inkább kétségbe ejti a figyelmes olvasót. Itt ugyanis a biztos állítás, a lehetséges és a tudósi fantázia teljesen összekeveredve jelenik meg. Diószegi azzal kezdi címszavát: „Az ősvallás természetesen csak feltételesen rekonstruálható”, ám később már az „agancsos vagy tollas fejviseletben egyfenekű dobot verő” valakiről esik szó (ez a „táltos” lehet) – akiről azonban nem tudjuk meg, hogy hol és mikor, a honfoglalás előtt, az után, esetleg a közelmúltban megfigyelt magyar népeletben tevékenykedett-e.

Ha tehát az akadémiai magyar néprajzi kézikönyv olvasója terminológiai eligazítást keresve az ötkötetes magyar néprajzi lexikonhoz fordul, ott még kevesebb biztos támpontot talál. Nem véletlen tehát, hogy nálunk annyiféle fantazmagória jelenik meg tudományos mezben az „ősvallás” és a „honfoglalás kori folklór” mezőin. Nem az egyes (rész)fejezetek, címszavak írói a felelősek azért, hogy az általuk tudományos visszafogottsággal leírt szövegek parttalanná válnak – minthogy elfelejtették ezeket a kötet szerkesztők átolvasni, egyeztetni, egyértelművé tenni. Amikor például az említett idézetben Diószegi „rokonnépekről” beszél, ott ő a teljes Szibériát gondolja, ide értve kedves népeit, a nanájokat és karagaszokat egyaránt. Ezt a kortársi szakember tudja (?) – ám az akadémiai kiadványokat olvasó egyszerű olvasó ugyan honnan fedezhetné fel?

Külön kell említeni a *rendszeresítés* problémáját is. Immár majd fél évszázada (!) említettem először a *műfajhierarchia* fogalmát.¹² Amint akkor is, azóta is sokszor leírtam (be kell vallanom, minimálisnak is alig nevezhető sikerrel): az egyes folklór műfajok nem élnek egymástól elszigetelve, éppen hogy rendszeresítve függnek össze egymással. Az egyik műfaj módosulása befolyásolja a másikat. Az egyik fejlődése jelzi, hogy a másokban is változásokra kerül(het) sor. Ez az összefüggés ugyan bonyolultabbá teszi vizsgálatukat, ugyanakkor viszont azt is lehetővé teszi, hogy az egyik műfajra vonatkozó vagy onnan éppen hiányzó adatokat vagy felismeréseket más műfaj(ok) esetében is hasznosítsuk. Még ennél is tovább mehetünk, hiszen nem csupán a népköltési műfajok függnek így össze egymással, hanem ezek rendszeresen kapcsolódnak a népzene és néptánc jelenségeihez és természetesen a néphit és népszokás tényeihez is. Hogy konkrét példát említsünk: keresztény legendáink megjelenése vagy később a boszorkánypercek hivatalos lefolytatása nyilvánvalóan befo-

lyásolta a szóbeli hiedelemmondákat, ezek továbbélését és változásait. A keresztény ünnepek bevezetése nemcsak a jeles napoknak és az év ünnepeinek beosztását szabta meg, hanem a munkához kapcsolódó szokások és hiedelmek milyenségét is. Szinte függetlenül attól, pontosan mikortól meddig volt a *vasárnap* csakugyan a 'vásár, piac, árusítás' külön kijelölt időpontja, ez a „hetivásár”-rendszer természetesen meghatározta az e napra érvényes táplálkozást, viseletet, a közösen gyakorolt egyházi vagy világi szokásokat.¹³

Az 1940-as évektől előbb a svéd, majd az 1960-as évektől a német folklorisztika vetette fel az „*Interessendominanz*” (uralkodó érdeklődés, irányultság) fogalmát. Ezen (például az agrárszokások esetében) azt értjük, hogy a zsákmányoló vadászskultúra helyébe lépő termelő agrárskultúra számára más területek és eljárások a fontosak, és ez tükröződik a hiedelemleányok és a szokások világának megváltozásában is: például a vízi és erdei szellemek jelentősége csökken, az agrárdémonoké nő.¹⁴

Honfoglalás kori folklórunk vizsgálatakor a rendszerszerűség és „irányultság” figyelembevétele annál fontosabb követelmény, mivel közvetlen (= egyidejű) források nélkül igen gyakran csak ilyen módon tudunk visszakövetkeztetni e korszakra.¹⁵

Ami a konkrét korszakmeghatározást illeti, a magyar folklorisztika és néprajztudomány ugyanúgy periodizál, mint a rokon tudományok. Nagyjából mi is három időtartománnyal számolunk. A „honfoglalás előtti kor” voltaképpen a kultúra és nyelv kialakulásával kezdődik, és Kr. u. 896 körül ér véget. Gyakorlatilag e korszakra tehető az „ős”-jelenségek (ősköltészet, ősvallás stb.). Maga a „honfoglalás kora” néhány nemzedék életidejét adja, képszerűen szólva az Etelközből induló nagyszülőktől az új hazába települők unokáig. Az ő életükben mélyreható változás következett be: mi mégis egyöntetűnek szoktuk felfogni e korszakot. Pedig a szó szoros értelmében a „honfoglalás kori folklór” éppenséggel a változás szinonimája lehet. (Erről a témáról azonban bővebben és más alkalommal kellene beszélni.) A következő korszak már a kereszténység felvételével, a feudális állam megszervezésével járó újabb nagy változás: Géza és István korszakváltása. Ám ennek végére (legalábbis elvben) van szilárd fogódzónk: Magyarország és a magyar nép – és természetesen a magyar folklór – olyan lesz, ahogy ezt a kortársi, középkori, európai társadalommodellek lehetővé teszik, gyakran vaskényszerrel meg is szabják. Templomalapítások, erőteljes törvények, a sok-sok társadalmi konfliktus (pogánylázadások, dinasztikus ármányok és küzdelmek, nemzetközi méretű harcok stb.) jelzik, milyen robusztus is volt ez a kor. Abban az időben, amikor az (élve vagy holtan?) pogány módra eltemetett Tonuzoba, a megvakított Vazul (pedig uralkodóhoz illő neve a görög *baszileosz* 'király' szó volt, hogy még bonyolultabbá tegye aényt), a budai hegyről letaszított, majd lándzsával átdőfött, végül halálra kövezett Gerardo Morosini (= Szent Gellért püspök), a köztudatban az ő gyilkosa (egszersmind Pietro Orseolo = Péter király) megvakítója, Vata élt – nem volt kétség afelől, hogy az eszmék változása életre-halálra megy. A kortársak szemében a „folklór” nem valamilyen ártatlan menyecskekórus színpadi fellépésének idillikus díszletei között, hanem a kegyetlen hatalmi harc kellei között maradt meg vagy alakult át éppen. Az a bájos jelenet, amit az utókor elképzelt, miszerint Gellért püspök megtanítja a magyarokat a Boldogasszony (!) tiszteletére, nem is annyira téves, inkább bárgyú félremagyarázása a valóságnak.

Ez az emberpróbáló átmenet ugyanakkor nem véletlen és nem is váratlan. Sok-sok előzményéről tudunk. A magyar nyelv keresztény szókészletének igen fontos tagjai (mint például az *Isten, ördög, hit, imád, bűn, ünnep*, sőt akár az *írás, betű, könyv* szavak) mind régebbiek a honfoglalásnál, és a *kereszt* és *karácsony* szavakkal együtt jelzik, milyen sokrétű volt a magyarok körében az ilyen művelődési szokások. Az is köztudott, hogy a „vereckei hágon bejövő” honfoglalók között voltak már keresztények, mohamedánok és zsidók is – egyszóval a kor nagy vallásainak képviselői.

lői. Sőt a 11. századi nagy egyházszakadás által keletkezett többfelé irányultság sem volt előzmény nélküli nálunk: a honfoglaló vezérek, majd keresztény államalapító utódaik sem csupán egyetlen irányban tájékozódtak: Bizánc és Róma, Prága és Passau, Salzburg és Nyitra – a szlávok, germánok és olaszok egyaránt részt vesznek a magyarok megtérítésében.¹⁶ Sőt, amit eddig is tudtunk, ám ritkán említettünk, már a honfoglalás előtt is találkoztak a magyarok az ariánus gótokkal, a zsidó kazárokkal meg a többféle és egymáshoz képest is notorikusan különböző, önálló kaukázusi keresztényekkel.¹⁷

A „honfoglalás kora” nagyjából ugyanannyira egységes és változatlan az ideológia, a vallások és a hiedelmek története során Magyarországon, mint ha mondjuk a francia felvilágosodástól Antall Józsefig terjedő, ugyanúgy mintegy két évszázadnyi időt vennénk figyelembe. Természetesen jogosult akár a szűkebb (egyetlen generációnyi), akár a bővebb (öt generációnyi) „honfoglalás-korról” beszélni. Ám itt mindjárt pontosítani is kellene azt: mikor és milyen jelenségről beszélünk. Meg azt is, ezen időben maga e jelenség (például a „szent helyek”) önmagában is hogyan változott. (Már ha van erre vonatkozóan legalább sejtésünk.)

Amikor azonban e korszak dinamikus, változó jellegét emeljük ki, a „honfoglalás kori folklórnak” csak egyik alapvonását hangsúlyoztuk. Ugyanilyen fontos vonás a megmaradás és fejlődés/gyarapodás is e korszakban. Zenetörténészeink adataiból tudjuk (és noha ezek is az évszámok szerint későbbiek, maga a folyamat nyilván nem az első írásos említésekkel kezdődött), hogy szinte folyamatosan jelennek meg új meg új hangszerek (és nyilván ezeken játszani tudó zenészek) a magyarok körében.¹⁸

Végül is a „honfoglalás kora” egy új hatalom megszerzésének az időszaka. Tudjuk, még inkább sejtjük, hogy ez nem egyszerre ment végbe a későbbi középkori magyar királyság egész területén. Vagyis, mondjuk, a mai Kárpátalja, Szabolcs, Baranya, Burgenland, Erdély, a Szerémség, Bosznia magyar „honfoglalása” nem egyformán és nem egyszerre következett be. Az áttelepítések/áttelepülések következtében egyes csoportok (legkivált a székelyek) esetében akár több honfoglalást is feltételezhetünk, különböző területeken. Ezek pontos lefolyását azonban ma még inkább kevesebb, mint több biztonsággal tudjuk adatolni. Egyébként ez nem katasztrófa, csupán tény, amellyel történeti folklorisztikánknak is számolnia kell: a társadalomtörténeti folyamatok biztosan így zajlottak le.

Hogy végül egy megvilágító példát említsek, természetesen sokkal jobb a forrás-anyaga egy későbbi folyamatnak, a középkori magyar vármegyék kialakulásának. Itt végre vannak fontos írásbeli dokumentumaink, illetve hivatkozások, hiszen jogilag, katonailag, gazdaságilag ezek voltak a társadalmi élet erőteljesen (akár erőszakkal) kialakított keretei. Ám még itt is azt mondja a történész,¹⁹ hogy e folyamatot pontosan még ma sem tudjuk bemutatni. 1000 és 1150 között alakult ki a 71 várispánság, másfél évszázad alatt, vagyis több generáció életében. És ezek mind egyszerre sosem léteztek. Még meg sem szerveződtek az új vármegyék/várispánságok, amikor egyes korábbiak már el is enyésztek. Közülük Szent István korában legfeljebb 29 létezhetett. És később is, néhány évtizedenként módosulhat ezek száma, összetétele. Mint-hogy e keretek között élt a nép – nagyon is érdemes lenne megvizsgálni folklórnk kora Árpád-kori „történeti földrajzát” – noha ehhez valódi adatokat keresni szinte a lehetetlennel volna határos.

Az axióma a folklorisztikában, hogy a népi kultúra erős lokális tagolódást mutat. A magyar történelem ismeretében tudjuk, hogy a török hódoltság és az ezt követő újratelepítés az ország nagy részét illetően döntő változást hozott. Vagyis a magyar néprajzi és folklorisztikai terepmunka fénykorában (a 19. század közepétől a 20. század végéig) összegyűjtött adatok a magyar folklór regionális tagolódását illetően csak néhány peremterületen és Erdélyben képzelhetőek el régebbinek. Magam úgy gondo-

lom, hogy a szó szoros értelmében vett honfoglalás kori folklór még törzsi-vérségi területi elrendezést tanúsíthatott. Ezt teljesen átalakította a magyar vármegyék megszervezésével létrejött feudális magyar állam. Az „ekkori” folklór már nem olyan, mint a „honfoglalás kori” folklór volt.

Azért ez sem baj: a mai görög folklorisztika sem az ókori városállamok szerint tagolódik, a zsidók folklórja sem az ótestamentumi 12 törzs szerint. És noha azt mondom, hogy a *Magyar néprajzi atlasz* térképei nem alkalmazhatók a honfoglalás kori folklórra – azért a magyar folkloristáknak maradt feladatuk – mind elméleti, mind tematikus értelemben.²⁰

A honfoglalás kori magyar folklór értelmezése nemcsak nemzeti feladat – hanem igazán érdekes téma, európai távlatban is. Nem szabad légvárakat építeni, fel kell vetni a forrásaink korlátozott voltából következő nehézségeket is. Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy e témakör pontos kutatása az egész európai folklór számára sok tanulsággal jár. Erre próbáltam peripatetikus módon rámutatni.

■ JEGYZETEK

1. Lásd például már Voigt Vilmos 1977, 1984, sőt 1975 is (finnugor háttérben) stb.
2. Még legközelebb jár ehhez Kristó Gyula főszerk. 1994, valamint Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András (szerk.) 1976–1982.
3. Arról, hogy mennyire különböző módon készíthetők ilyen tudománytörténeti kiindulópontú áttekintések – lásd például Dömötör Tekla, Vargyas Lajos, Varjas Béla és a magam dolgozatát egyazon kötetben, amelyben V. Kovács Sándor (1984) tanulmánya is megjelent. Kifejezetten ilyen szándékkal írtam *A magyar ósvallás kérdése* c. dolgozatomat (1997), amely később külön füzetben is megjelent (Voigt Vilmos 2003) – sajnos igen sok bosszantó nyomdai hibával, a korrektúrát nem végrehajtó változatban.
4. Voigt 2003.
5. Áttekintésem a kézikönyv számára készült el. Itt végül is nincs „ősköltészet” vagy akár „hősepika” fejezet. Lásd Vargyas Lajos főszerk. 1988. A nyolckötetes kézikönyv később említendő másik kötete (Dömötör Tekla főszerk. 1990) sem közöl külön honfoglalás kori vagy az ezt megelőző korokra vonatkozó fejezetet vagy alfejezetet.
6. Lásd például Balassa Iván 1974 (és csak jelzésszerű hozzászólásom e közlésben a 603–604. lapokon).
7. Czövek Judit (1987) tanulmányából ugyanis arra következtethetünk, hogy a halottlító intézménye a középkor után (!) terjedt el nálunk, elválaszthatatlanul az európai „purgatórium” egyházi tanításának ugyancsak nem régebbi elterjesztésétől, vallási gyakorlattá szervezésétől.
8. Váratlan fordulatként azt, hogy az égig érő fa mégsem az ősi magyar hiedelemvilág fontos eleme, újabban éppen László Gyula (először 1976) vetette fel az általa is nagyrabecsült Diószegi Vilmos felfogásával szemben.
9. Dömötör Tekla főszerk. 1990.
10. Ortutay Gyula főszerk. 1977–1982.
11. Diószegi Vilmos cikke, az idézett lexikon IV. kötetének 140–141. lapjain (1981). Maga a szócikk pár évvel korábban íródhatott.
12. Voigt Vilmos 1971, ugyanez bővebb összefüggésben is: Voigt Vilmos 1972. 84–105. és 105–134.
13. A „vasárnap” kérdését többen érintették, ám az adatolás és értelmezés máig sincs lezárva. A különben úgy harminc éve egy időre megelégnék hazai vásárcutatás sem részletezte ezt a szempontot.
14. Albert Eskeröd monográfiája (1947) nyomán többféle értelmezés alakult ki, ezeket a hiedelemmondák szempontjából összegezi Leander Petzoldt 1989.
15. Noha egészen más kiindulópontból (és egy későbbi korszakra vonatkozóan) a francia történettudomány ún. *Annales-iskolája* több munkában mutatta be, hogy a középkori vizszabályozás, erdőirtás, várépítés miben befolyásolta a kor epikus műfajait és ezek témáinak megváltozását.
16. Erről a témakörrel nálunk, elég hosszú szünet után először az 1991. évi esztergomi nemzetközi egyháztörténeti kongresszuson volt szó, új adatokkal és felismerésekkel. Lásd Bárdos István – Beke Margit szerk. 1991.
17. Csak egyetlen komplex mozzanatot emelek itt ki a magyarok „megtéréséről” meg nem írott áttekintés kapcsán: Voigt Vilmos 2013.
18. Érdekes, hogy noha Ecsedy Ildikó, Falvy Zoltán, Sárosi Bálint és mások munkáiból sok ilyen tanulságot lehetne levonni, ezt az akadémiai zenetörténet középkori kötete egyetlen helyen mégsem összegezi. Lásd Rajeczky Benjamin szerk. 1988. Magam erre már korábban is utalhattam: Voigt Vilmos 1979. 132 (további irodalommal). Ennek új kiadása: Voigt Vilmos 1998. Az idézett rész: 157.
19. Kristó Gyula 1988.
20. Be kell vallanom, hogy még további témaköröket is kellene vizsgálni. És azt is, erdélyi kollégáink (leginkább az oly korán elhunyt Demény István Pál) ide vágó elgondolásait külön is át kellene tekinteni. Ez első-sorban helybeli feladat lenne. Szakirodalmi hivatkozásaimban abból indultam ki, hogy Erdélybe a mi régebbi publikációink szemmel láthatólag nem jutottak el. Ezért gondoltam arra, hogy a magam írásait tekintve is az eredeti megfogalmazásokra hivatkozzak, és sem ennek negligálását, sem (anonim) átvételét, benne az újabb, művek kimutatását is, ne magam értékeljem.

■ IRODALOM

- Balassa Iván: *Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához?* Ethnographia LXXXV. 1974. 575–585.
- Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Tatabánya, 1991 (1992).
- Czövek Judit: *Halottlátók a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1987.
- Diószegi Vilmos: *ősvallás-kutatása*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. IV. Bp., 1981.
- Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás – Néphit – Népi vallásosság*. (Magyar néprajz nyolc kötetben – Folklor 3.) Bp., 1990.
- Eskeröd, Albert: *Årets åring*. Stockholm, 1947.
- Hajdú [Péter]. – Kristó Gy[ula]. – Róna-Tas A[ndrás]. (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I:1, I:2, II III IV Bp., 1976–1982.
- V. Kovács Sándor: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*. (Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései) In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp., 1984. 107–145.
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988.
- Kristó Gyula (főszerk.): *Kora magyar történeti lexikon* (9–14. század). Bp., 1994.
- László Gyula: *Külvélemény ősvallásunkról*. Új Írás XVI 1976. 6. sz. (június), 59–68.
- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp., 1977–1982.
- Petzoldt, Leander: *Dämonenfrucht und Gottvertrauen. Zur Geschichte und Erforschung unserer Volkssagen*. Darmstadt, 1989.
- Rajeczky Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. Bp., 1988.
- Voigt Vilmos: *A műfajhierarchia és a strukturális elemzés kommunikációelméleti megközelítése*. Filológiai Közlemény XVII. 1971. 103–119.
- Uő: *A folklór alkotások elemzése*. Bp., 1972.
- Uő: *A finnugor népek epikája*. In: Hajdú Péter (szerk.): *Uráli népek. Nyelvokronaink kultúrája és hagyományai*. Bp., 1975. 293–303.
- Uő: *Folklorisztika és őstörténet*. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp., 1977. 305–318.
- Uő: *Hősepika*. In: Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1979. 123–157.
- Uő: *A középkori magyar epika néprajzi távlatai*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp., 1984. 165–180.
- Uő: *A magyar ősvallás kérdése*. Ethnographia CVIII. 1997–1998. 365–418, CIX. 71–112.
- Uő: *Hősepika*. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1998. 149–183.
- Uő: *A magyar ősvallás kutatás kérdései*. (Vallástudományi Tanulmányok 4) Bp., 2003.
- Uő: *Volt-e „Conversio Hungarorum”-szöveg?* In: Déri Balázs (szerk.) *Conversio*. Bp., 2013. 339–343.

